

Şakar ORUCOVA. Milli mənsubiyyətini itirməkdə olan türkdilli xalqlar // Türk dilləri araşdırmaları. Bakı, 2019. № 1, səh.37-44.

Şakar ORUCOVA

İnadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail:shakarbsu@mail.ru

MİLLİ MƏNSUBİYYƏTİNİ İTİRMƏKDƏ OLAN TÜRKDİLLİ XALQLAR

Rusiya, Monqolustan, Çin, Liviya və s. ölkələrin ərazilərindəki türkdilli xalqlar xalqlarının etnogenezi, onların yaşayış tərzini, məşğuliyyəti, mədəniyyəti, dili, tarixi, etnoqrafiyası və folkloru barədə hələ inqilabdan çox-çox əvvəl həm rus, həm də xarici səyyahların traktatlarında az da olsa, bir sıra məlumatlara rast gəlinir. Bu mövzunun hazırkı dövrdə daha çox gündəmə gətirilməsinə baxmayaraq, araşdırılması bir sıra çətinliklər törədir. Tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, antropologiya, dilçilik və folkloristika kimi sanballı elm sahələri mənbələrinin kompleks şəkildə bu problemin həllinə yönəldilməsi bu çətin mövzunun tədqiqini bir qədər də mürəkkəbləşdirir. Elə buna görədir ki, bu problem ətrafında müxtəlif elmi mülahizə və mübahisələr hazırda da səngimək bilmir.

İtib getməkdə olan türk etnoslarına Monqolustanda yaşayan **duxalar** (*tsaatanlar*), eləcə də **çəngəl** (*tsengel*) türkləri, İrkutsk vilayətinin Nijneudinsk rayonunda yaşayan və özlərini *tuba* (*tofa, tıfa, tıpa*) etnonimi ilə adlandıran **toflar / tofalar / dubolar / qaraqaslar** (1000 nəfər), Buryatiya Respublikasının Okin və Tunkin rayonlarında məskunlaşan **soyotlar** (3000 nəfər), Altayın cənub-şərqində yaşayan **telengitlər**, **Livan türkmənləri** (sayları haqqında dəqiq məlumat yoxdur, təqribən 8.650 nəfər), Tuva Respublikasında yaşayan **tuvinlər**, **urxanyaylar** daxildir (1). Burada çəngəl türkləri və telengitlərdən bəhs edəcəyik.

Çəngəl türkləri. Monqolustanın Uleqey, Xubsuqul, Selengin və Mərkəz aymaqlarının Buyant-Bayan, Çaqaan-Nur, Altanbulaq, Zamaar sumonlarında pərkəndə halda yaşayan çəngəl türklərinin ən sıx məskunlaşdıqları yer Çəngəl (Tsengel) sumonudur. Qeyri-rəsmi mənbələrə istinadən onların dəqiq sayı bəlli olmasa da, 20 min-ə qədər olduqları yazılır ki, bunlardan 8 min-ə qədəri öz ana dillərini bu günə qədər mühafizə edib saxlayan çəngəllərdir¹. Bir sıra səbəblərə görə, çəngəl türklərinin milli mənsubiyyəti gah *uryanxay*, gah *uyğur*, gah *qazax*, gah da *monqol* olaraq qeyd olunmuş, yalnız 1990-cı ildə onların şəxsi istəkləri ilə milli mənsubiyyəti *çəngəl türkləri* kimi qeyd olunmuşdur. Çəngəl türklərinin damğası (tamğası) çəngəl şəkilli alətdir. Onların yaşlı nəslə Rusiya ilə Monqolustan arasında

¹ Монгуш М.В. НИТ №2. 2013. Тува вчера, сегодня, завтра

dövlət sərhəddi müəyyənləşdirilmədən öncə onların məskunlaşdıqları torpaqların Tuva və tuvınlərə aid olduğunu hələ də xatırlayır. Rusiya ilə Monqolustan arasında olan dövlət sərhəddi onları iki hissəyə parçalamış, nəticədə Monqolustan ərazisində qalmaq çəngəl türklərinin tale qismətinə yazılmışdır. Bu azmış kimi, 1963-cü ildə Çəngəl sumonu ləğv edilmiş, əhali qazaxların üstünlük təşkil etdikləri Ağ-həm (Ak-Xem) sumonuna birləşdirilmişdi. Bu siyasi hadisə ümumilikdə çəngəl türklərinin onsuz da ağır olan güzəranına bir çox sahələrdə öz mənfi təsirini göstərmişdi. Belə ki, azlıq təşkil etdikləri sumonda əsas mövqeli vəzifələri qazaxlar tutduqlarından çəngəl türklərinin çoxu işsiz qalmışdı. Qazaxlar onları işsiz qoymaqla kifayətlənməyərək mal-qara üçün yararlı olan ən yaxşı otlaq yerləri və bol məhsul verən əraziləri də mənimsəmişdilər. Öz doğma ərazilərində yaşamağın mənasız olduğunu görən çəngəl türkləri iş tapmaq məqsədilə ailəcə başqa yerlərə daşınmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Statistik hesablamalara görə, 1100-dən çox tuvalı Çəngəli tərək edərək Mərkəzə və Selengin aymaklarına köçmüşlər. Uzun müddət xalqın acınacaqlı vəziyyətinə son qoyulmaması, xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılmaması 1990-cı ilin əvvəllərində ələcsiz qalan 40 ailəni daimi yaşayış yeri ilə təmin olunmaları haqqında Tuva prezidentinə rəsmən müraciət etməyə sövq etmiş; lakin onların Monqolustan hökumətinin diqqətini çəlbətmə cəhdləri boş çıxmışdı. Monqolustan hökumətinin rəsmi orqanları bu işin onların səlahiyyətləri xaricində olduğunu bəhanə edərək, məktub-müraciəti Moskvaya göndərmiş, oradan isə heç bir cavab alınmamışdır. Bu zaman çəngəl türklərinin imdad və harayına onların öz həmyerliləri – Almanyanın Leybsiq universitetinin məzunu, mənşəcə tuvin olan tanınmış monqol yazıçısı Çinagiyn Qalsan yetişmişdir. Bu görkəmli ictimai xadim 1995-ci ildə öz şəxsi maliyyəsi hesabına 36 ailənin Zaamar və Altanbulaq sumonlarından yenidən Çəngələ köçürülməsinə nail olmuşdu ki, bu da açıq-aşkar Monqolustan hökumətinə cəsarətli bir çağırışın bariz nümunəsi idi. Çəngəl türkləri iki min kilometrlik yolu dəvələrlə qət edərəkən almanların onlar haqqında çəkdikləri sənədli-publisistik filmin genişformatlı ekranlarda nümayişi monqol ictimaiyyətində böyük rezonansa səbəb olmuşdu. Bunun nəticəsində Bayan-Uleqey aymakından çəngəl türklərinin axını bir qədər dayandırılrsa da, 2010-cu ildən onların sosial-iqtisadi həyat şərtlərinin ağırlaşması, işsizliyin artması sayəsində çəngəl türklərinin başqa yerlərə köçləri yenidən davam etdi.

İnternet saytlarının (Karaool, elektron resursları, 2010) verdiyi məlumatlara görə, hazırda Çəngəldə 1740 nəfər tuvalı (435 ailə), 8700 nəfər qazax və 6 monqol ailəsi yaşayır. Sumonun müxtəlif idarə və təşkilatlarında 43 tuvalı çalışır. Çəngəl türkləri 3 dildə – tuvin, monqol və qazax dillərində rahatca danışa bilirlər. Tuva Respublikasının ərazicə yaxınlığı, təzə çəkilmiş yollar və çəngəllərin Rusiya tuvalıları ilə yaxşı ünsiyyətinə zəmin yaratmışdır. Əhali arasındakı yaxınlıq və ünsiyyət sıxlığı çəngəl türklərinin dilinə də müsbət mənada yaxşı təsir göstərmişdir. Belə ki, tuvınlərin digər qruplarından fərqli olaraq, çəngəl türkləri öz ana dillərində o qədər səlis danışirlər ki, digər tuvalılar kimi onlarda ana dillərini itirmək qorxusu belə yoxdur.

Yaxın zamanlara qədər Çəngəldə monqol və qazax dilli siniflərdən ibarət olan yeganə məktəb fəaliyyət göstərirdi. Dərslərin monqol və qazax dillərində aparıldığı bu məktəbin hər il 1200-1400 nəfər məzunu olurdu. Rus dili xarici dil kimi tədris olunurdu. Çəngəl türkləri monqol dilində oxumağı daha çox tərcih edirdilər.

1991-ci ildə Tuva Respublikasının hökumətinin təşəbbüsü ilə çəngəl türkləri əhalisinin maraqları nəzərə alınmaqla bir məktəb bazası əsasında monqol və qazax sinifləri ilə yanaşı tuvin sinfi də olmaqla iki məktəb yaradıldı. Bu ideyanın təşəbbüskarı sonralar (1992-2000-ci il qədər) həmin məktəbin direktoru olan maarifçi-ziyalı Ç.Qaqa idi. Yarandığı dövrdən 1997-ci ilə qədər orta ümumtəhsil müəssisəsi sayılan bu məktəb 1998-ci ildə artıq ibtidai təhsil verən məktəbə çevrilmişdi. İlk mülahizəyə görə, məktəbdəki bütün əyani vəsaitlərin tuvin dilində olması nəzərdə tutulmuşdu. Şagirdlərin valideynləri bunun bir sıra mənfi nəticələrə gətirə biləcəyindən qorxuya düşərək bu fikrin reallaşmasına əngəl olmuşdular. Onların fikrincə, bütün dərslərin tuvin dilində aparılması onların uşaqlarının monqol dilini yaxşı öyrənməsinə və ölkənin ən yaxşı ali təhsil müəssisələrinə daxil olmalarına maneçilik törədə bilərdi. Beləliklə də, Təhsil Nazirliyi bütün dərslərin monqol dilində aparılması və tuvin dilinin ayıca olaraq proqrama salınmasına dair sərəncam imzalamışdı. Hazırda isə Çəngəl məktəbində monqol və ingilis dilləri ilə yanaşı, əski monqol (monqol-biçiq) əlyazmalarının dili də bacarıqlı müəllimlər tərəfindən məktəbli uşaqlara öyrədilməkdədir.

Çəngəl türklərinin 3 dildə: tuvin, monqol və qazax dillərində sərbəst danışmaları, eləcə də onların Tuva Respublikasına ərazicə və mənşəcə yaxınlıqları sumon əhalisi ilə rus tuvinləri arasında yaxşı münasibətin yaranmasına səbəb oldu. Bu münasibətin 1950-1960-cı illər arasında yüksək həddə çatması çəngəl türklərinin ana dili vəziyyətini də xeyli yaxşılaşdırdı. Bunun nəticəsidir ki, Tuva türklərinin digər qruplarına nisbətən çəngəl türkləri öz dillərini, adət-ənənələrini daha çox qoruyub saxlamaqdadır. Çəngəl türklərinin folkloru və etnoqrafiyası haqqında ilk araşdırmalar alman alimi Erike Taubeyə məxsusdur². Q.Zolbayar³ öz həmvətənlərinin folklorunun müxtəlif janrlarını, Z.Kırqıs⁴ sırf musiqi folklorunu öyrənmişlər. Sam Dan⁵, Matsnay-oolom⁶, Y.L.Arançının⁷ araşdırmalarında çəngəl türk-

² Taube E. Zum Problem der Ersatzwörter im Tuwinischen des Cengel-sum Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin, 1974, s. 598; Таубе Э. Изучение фольклора тувинцев Монгольской Народной Республики // Советская этнография. 1975. № 5. С. 106-107.

³ Золбаяр Г. Жанровые разнообразие фольклора тувинцев проживающих в Монголии: Автореф. дисс. канд. филол., наук. Улаң-Батор, 1990. - 18 с.

⁴ Кыргыз З. К. Музыкальный фольклор тувинцев сумона Цэнгэл // Музыкальная жизнь. 1975. - №3.

⁵ Самдан З. Б. О материалах ценгельской фольклорной экспедиции 2002 года // УЗ ТНИИЯЛИ. Вып. 20. - Кызыл, 2004. - с. 362-367.

⁶ Мацнай-оол М. Х. Тувинцы Монголии: традиции и современности // УЗ ТНИИЯЛИ. Кызыл, 1995.- Вып. 18. - с. 265-271.

⁷ Аранчин Ю.Л. Новые этнографические и филологические материалы из Северо-Западной Монголии // УЗ ТНИИЯЛИ. Кызыл, 1975. - Вып.17. - с. 212-218.

lərinin tarixi, etnoqrafiyası, məişət-tərzi, bəzi dil xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif məlumatlar əldə etmək olar.

1983-cü ildən başlayaraq Tuva Humanitar Araşdırmalar İnstitutu tərəfindən Çəngəl və Kobdo tuvinlərinin dialekt xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədilə başda D.A.Monquş olmaqla dilçi-alimlərdən ibarət ekspedisiyalar yaradılır.

D.A.Monquş dilçilikdə ilk dəfə olaraq yazdığı məqalədə⁸ ərazicə bir-birindən çox uzaqda yerləşən Çəngəl və Kobdo tuvinlərinin dialekt xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Müəllif çəngəl və Kobdo tuvinlərinin dialektlərindəki fərqli xüsusiyyətləri bütün təfərrüatı ilə tam açma bilməyə də, müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olmuşdur.

U.Seseqdarın⁹ yazdığına görə, çəngəl türklərindən 200 km. cənubda məskunlaşan Kobdo tuvinlərinin ana dili monqol dilinin təsirinə daha çox uğradığından (adstrat, substrat, superstrat) çəngəl türklərinin nitq xüsusiyyətlərindən fərqlənir və bu fərqli xüsusiyyətlər yalnız bu bərdə aparılan tədqiqatların müqayisəsi zamanı üzə çıxarıla bilər. Çəngəllərin danışdığı dili xüsusiyyətlərinin tədqiqatçısı Xiys Qansux da bu fikrin tərəfdarıdır¹⁰.

1990-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya və Monqolustan dilçiləri tərəfindən Monqolustanın azsaylı xalqlarının yazılı abidələrinin öyrənilməsi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil edilir. Rusiya dilçiləri tərəfindən V.İ.Rassadin, P.S.Seren, Monqolustan hökuməti tərəfindən akad. L.Bold bu işə məsul olaraq təyin edirlər. Bu ekspedisiyanın etnolinqvistik xarakter daşıyan nəticələri sonralar L.Boldun¹¹ və P.S.Serenin¹² elmi işlərində öz əksini tapmışdır.

Çindəki tuvinlərin adət-ənənələri, mədəniyyəti haqqında tarixçi-etnoqraf M.V.Monquşun¹³ nəşr olunmuş elmi əsərləri tam təsəvvür yaradır.

Duxa Türkləri. Monqolustan Türkün tarixi və mədəniyyəti baxımından ilk baxışda çox məlumat verməyə qadir olan önəmli ölkələrdən biri olsa da, əslində Türk tarixi və mədəniyyətinin gizli məqamlarının hələ də sirt kimi saxlandığı "qapalı və əsrarəngiz sandığ" a bənzəyir.

Yuxarıda da qeyd etdik ki, Monqolustanda bir sıra türk mənşəli (qazaxlar, çəngəl türkləri (tuvinləri), xotonlar və duxalar) xalqlar yaşayır. Bunlardan kəmiyyətlərini

⁸ Монгуш Д. А. О языке тувинцев Северо-Западной Монголии // Вопросы тувинской филологии. Кызыл, 1983. - С. 127-145.

⁹ Цэндэгдарь У. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев. -Кызыл: Тув. книжн. изд-во, 2003 г., 191 с.

¹⁰ Хиис Гансук. Особенности тувинской речи жителей Цэнгэла. АКД, 2009, Новосибирск. -191 с.

¹¹ Болд Л. Түрэг-монгол хелний тооны нэр. Улаанбатаар, ШУА-гийн хэвлэл, 2005.-122 с.

¹² Серен П.С. Обычаи тувинцев в Монголии» под редакцией А. К. Делгер-оола.ОАО, «Тываполиграф», 2000 г.; Yenə də onun: "Обычаи цэнгэльскийких тувинцев в Монголии» (материалы языка и культуры), 1-ос изд., 2006 г.; Yenə də onun: «Обряды кобдоских тувинцев Монголии» (материалы языка и культуры), 2-ос изд., 2013 г.; Yenə də onun: «Обряды и обычаи цаган-нуурских тувинцев Монголии» (материалы языка и культуры), 3-ос изд., 2014 г.

¹³ Монгуш М.В. Тувинцы в Китае (Историко-этнографический очерк).-Кызыл: Изд-во ИПК «Энс созу», 1997. -87с.; Yenə onun: Тувинцы Монголии и Китая. Этнодисперсные группы (история и современность), Новосибирск: Наука, 2002. - 126с.; Yenə onun: Один народ: три судьбы. Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте. -Осака: Национальный музей этнологии, 2010. -358с.

yətcə ən çox olanı qazaxlardır. Müsəlman xotonlar öz ana dillərini unudaraq artıq monqollaşmışlar və hazırda monqollar onları “monqollaşmış müsəlman uygurlar” adı ilə tanıyır və bu adla da qəbul edirlər. Çəngəl tuvinləri və duxalar isə qədim həyat tərzlərindən miras qalan adət-ənənələrini hələ də mühafizə etməkdədirlər. Sayan dağları ətəyində nəsiləri tükənməkdə olan bu türklər bütün türklərin və eləcə də bütün insanlığın başlanğıcıdır, -- desək, bəlkə də yanılmırıq...

Duxalar Tuvadan köçüb gələrək Monqolustanın Sayan dağları ətəklərində yaşayan, şamanizmə etiqad edən, sayları sürətlə azalan, özəl mülkiyyətləri olmayan, köçəri həyat təzi keçirən türkdilli xalqdır. Monqol qonşuları onlara *tsaatanlar* adını vermişlər ki, bunun da mənası: *maral, keyik çobanları* deməkdir. Bülent Gül yazır: “Tseeelen Şagdarsürenə görə, *tsaa* – “geyik” anlamında olub, *-tan* aidlik, mənsubiyyət şəkilçisidir. Monqolların onları *tsaatan* adlandırmalarından heç də xoşlanmayan duhalar özlərini tuvalıların bir parçası kimi tanıdılar. Darhadlar isə onları uyur, dillərini də uyur dili qəbul edirlər”.

1947-ci ildə kollektivləşmənin təsiri ilə keyiklərinin əllərindən alınacağı qorxusu ilə Tuvadan qaçaraq Monqolustanın dağətəyi rayonlarına yerləşən duxalar burada da 1950-1980-ci illərdəki kollektivləşmədən qurtula bilməmişdilər. Şamanizmlə əlaqədar keçirdikləri bütün ayinlərə dövlət tərəfindən qadağa qoyulan duxaların məskunlaşdıqları yerlər, otlaq sahələri, ov etdikləri ərazilər də Monqolustan hökuməti tərəfindən əllərindən alınaraq kollektivləşdirilmişdi.

1980-ci ildə sovetlərin qlastnost və perestroyka rejim siyasətinin tətbiqi zamanı duxalar dövlət məmurları tərəfindən tərəfindən tanınsa da, digər türkdilli xalqlar kimi onlar da bu dövrün girdabına düşərək işsiz və maaşsız qaldılar. 1990-cı il dövlət reforması nəticəsində əhalinin yaşlı qismi yenə də keyik yetişdirməyə davam etdi, 18 yaşı və bu yaşdan sonrakı gənclərin bir çoxu Böyük Sayan Nur (Böyük göl) balıq fabrikinə çalışaraq köçəri həyat təzinə son vermiş oldular.

1999-cu ildə “Totem xalqları qoruma” proyektini ilə tanınan bir təşkilatın diqqətini çəkən duxalar və onların bəslədikləri keyiklər bu toplum quruluşunun sayəsində qorunmağa başladılar və duxaların təsərrüfatı gücləndi. Hazırda duxalar çadırdə yaşayır, maral yetişdirib-bəsləməklə, onların südü və pendiri ilə gündəlik yaşam ehtiyaclarını ödəməyə çalışırlar. Əsas məşğuliyyətləri keyik saxlamaq olan duxalar, şox maraqlıdır ki, onların ətini yemirlər. Təbiətlə çox sıx ünsiyyətdə olmağı sevən bu türk mənşəli xalq ekologiyaya çox önəm verir; çöldə bitən yabanı bitki, giləmeyvə və yemişlərlə qidalanırlar, onları toplayaraq qurudur, özlərinə qış azuqəsi hazırlayırlar. On min il bundan əvvəlki insanlar kimi yaşayan, yaylaq və qışlaqlarda ömür sürməklə fərdi həyat təzi keçirən duxalar müasir dövrün yeni texnologiyalarına da önəm vermirlər. Devizləri: “biri hamı üçün – hamı biri üçün”dür. Günah işləməkdən çox qorxan duxalar bulaq və çayların suyunu kirlətməkdən çəkinərək orada əllərini belə yumurlar (bu mənada, onlar israfçı insanların çoxuna örnək ola bilərlər); onlar içdikləri suyun mənbəyinə gedərək ondan su içmək üçün izin alır və var olduğu üçün ona təşəkkür edirlər. Heyvanları ovlamaq yerinə, onlarla çox mehriban rəftar edir, onların nazını çəkərək qoruyurlar. Atlardan daha çox ma-

rallarda gəzməyə daha çox üstünlük verən duxalar maralların atlardan daha yeyin olduqları qənaətindədir. Əsas peşələri maral saxlamaq, onlarla ova gedərək ovçuluq etməkdir. Ovdan gətirdiklərini bərabər olaraq hamı ilə birgə bölüşürlər. Duxalar arasında “zəngin” və “yoxsul”, “günahkar” və “günahsız”, “aşağı” və ya “yuxarı təbəqədən olan” anlayışı yoxdur.

“Atlas Dərgisi” Yayın Yönetməni Özcan Yüksək və Türkiyənin Yedditəpə Universiteti antropoloji mədəniyyət bölümünün yüksək lisans tələbəsi olan Selcen Küşüküstel (fotoqraf) yaxın zamanlarda Monqolustanın Sayan dağları ətəklərində yaşayan bu xalqla daha yaxın təmasda olmuş, onlarla bərabər saf təbiətin qoynunda iki ay yaşayaraq onlara qonaq olmuşlar. Əsas məqsəd – “*Dukha Halkı Kayıb Türkler*” adlı bəlgəsel filminin çəkilişi üçün material toplamaq idi. Özcan Yüksək duxaları gördükdə: “Tarih öncesini yaşayan ve bizimle aynı dili konuşan bir toplumla karşı karşıyaydık,” – demişdir. Özcan Yüksək öz təsüuratlarını 2012-ci ilin dekabr ayının 2-də İstanbulda bu filmin tanıtımındakı bir məclisdə daha geniş şəkildə bölüşmüşdü.

Hazırda 37 ailə olmaq üzrə 200 köçəri duxa Monqolustanın Hovsgöl rayonuna daxil olan Darhad dağətəyində, eləcə də yüksək dağlarda 650 baş maralları ilə Şərq və Qərb ormanları adlı 2 ərazi bölgəsində yaşamaqdadırlar. Şox sadə həyat tərzləri keçirən Qərbdəki duxalar qış və bahar ayları da daxil olmaqla ildə 10 dəfə, Şərqdəkilər isə 4-6 dəfə köç edərək köçəri həyat tərzinə daha az meyillidirlər. Maral yetişdirməklə bərabər Qərb duxaları atlar da bəsləyir, ova gedirlər. Uşaqlar məktəbə yalnız qışda gedir. Duxaların bir çoxu uşaqlarını yatılı (internat) məktəblərə yerləşdirdiklərindən çox peşman olmuşlar; buna səbəb isə monqol müəllimləri tərəfindən uşaqların sərt davranışlara məruz qalmalarıdır. Bu məktəblərdə bütün dərslər monqol dilində keçirildiyindən gənc nəsil öz ana dilini unutmaq üzrədir. Məişətdə də daha çox monqol dilində danışığa üstünlük verilir. Məişətdə də daha çox monqol dilində danışığa üstünlük verilir. Ümumiyyətlə, duxaların monqollar tərəfindən sıxışdırılması bununla bitmir; meşələrdə maral buynuzu toplayan və onlardan müəyyən suvenirler düzəldərək bundan çörək pulu qazanan duxalar yüksək məbləğdə pulla cəzalandırılmağa məruz qalırlar. Yaşadıqları ərazilərdən bir sıra faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı duxaların haqları ilə hesablaşan olmur. Duxalar gəzməyə gələn turistlər tərəfindən də incidilir; bəzən də təhqir edilirlər. Duxaların otlaq əraziləri davamlı olaraq ayaqlar altında tapdanır, min zəhmət bahasına bəslədikləri keyiklər turistlər tərəfindən qanunsuz ovlanır və vertolyotlarla müxtəlif istiqamətlərə daşınır ki, bu da onların təsərrüfatına maddi olaraq böyük ziyan vurur.

Monqolustanda duxalar ilə əlaqədar tədqiqatlar çox azdır. Onların mədəniyyəti, dini, yaşam tərzini monqol alimi Tseelen Şagdasürenin bir sıra dərgilərdə nəşr olunmuş məqalələri mövcuddur.

Türkiyə Hacettepe Universitetinin Dil və Ədəbiyyat bölümündə çalışan Bülent Gülün “Monqol duxaları (Tsaatanlar)”; Bülent Pakmanın “Türk halkı

Dukhalar” və Selcen Küçüküstelin “Kaybolmakta olan bir türk diline tanık olmak. Duhaca.” adlı adlı məqalələrinin də olduğu məlumdur.

Türkdilli ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda duxaların tanınmaması təəssüf doğurur. Duxaların bir etnos kimi etimologiyası da hələ tam araşdırılmamışdır. Onların həтта uyğur, uryanxay, samoyed mənşəli olmaları haqqında yalnız mülahizələr mövcuddur. Dil xüsusiyyətlərinə diqqət yetirildikdə onların tuva (türk) mənşəli olduğu açıq-aşkar görünür: Duxa türklərinin məişətdə işlətdikləri sözlər (məişət leksikası) tuva dili ilə eyni olub, müasir türk dilinə də çox uyğundur:

Duxaların dilində:

yürü

gız

ool

süt içher bi?

sen nerden gelgen?

Türk dilində:

yürü

quş

oğul

süt içermisin?

sen nereden geldin?

Akad. L.Bold duxaların dili ilə əski uyğur türkcəsi arasında oxşarlığın olduğu qənaətinədir.

Duxaların bəzi qədim Çin qaynaqlarında (*tu > po, yəni, du-bo*) adı ilə diqqət çəkdiyini, dolayısı ilə tuvalara bağlandığı fikrini irəli sürən Ts.Şagdarsüren, V.Radlov, İ.G.Georgi və A.Gastren kimi alimlərin də onların mənşəyini samoyedlərə aid olduğunu göstərir .

Bu münasibətlə Bülent Gül yazır: “Ancak, tu-po, dubo, tuba, tuva adları ile duxa adının bağlantısını çözmek kolay değildir. Duhalar ile ilgili olarak Prof. Dr. Dursun Yıldırım’a ilk bilgileri verdiğimde hemen, o, Dede Korkud Hikâyelerinde geçen Duha Koca Oğlu Deli Dumrul adındaki Duha adı ile bu kadim yaşayışı sürdüren kadim kavim arasında bir ilişki olabileceğini ileri sürmüştü. Duha adının araştırılması gerekmektedir”.

Onu da qeyd edək ki, duhaların dili müxtəlif fərqli dialektlərə ayrılır. Bu fərq özünü Tuvadakı Ter gölündən (Qırmızı Tayqa sıra dağlarının qarşı tərəfindən) köç edən *Dzögöd* və *Toc* tayfalarının danışığında daha çox büruzə verir. Bu iki tayfa nümayəndələri əsasən Ulaan-Uul qəsəbəsində məskunlaşmışlar. Üçüncü tayfa Hosovsögöl bölgəsi sayılan Rencinlxümbe qəsəbəsindəki Bəyaz Göl adlanan ərazidə yerləşmişdir; əsasən Ulan-Uul və Nuun Duha dialektlərində danışirlər. Tseeelin Şagdarsüren duhaların yerləşdikləri aymakların (bölgə) 9; Badamxatan isə 11 olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Badamhatan S. “Hövsgöl aimgiin tsatan (urianhai) ardın garlın asuudald”, Şinleu uhaan, 1960, №1.
2. Badamhatan S. Hövsgölin tsataan ardın ac baidlin toim, Ulanbataar, 1962.

3. Badamhatan S. "Tuva Tsaatan". Mongol ugsa züi, 3, Ulanbataar, 1996.
4. Bold L. "Uigar urianhain ardm aman yaruu nairgiin şüleg holboh yösnoos", Studia Folclorica (Aman zohiol sudlal), c. XIII. Fas. 7, Ulaanbaatar, 1982-84; 120-127.
5. Болд Л. Түрэг-монгол хелний тооны нэр. Улаанбатаар, ШУА-гийн хэвлэл, 2005.
6. Gül B. "Moğolstanda Türkolojinin Gelişimi ve Moğolstanda Yapılması Gerekli Türkoloji Çalışmaları Üzerine. I Türkiyyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü, 25-26 Mayıs, 2006, Ankara.
7. Gül B. Moğolistan Duhaları (Tsaatanlar). Yaşayan Eski Türk İnançları Şöleni (Bildiriler), 16-17 Nisan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2007.
8. Küçüküstel S. "Kaybolmakta olan bir türk dilini tanımlamak. Duhaca". <http://www.tehlikedekidiller.com>. "Dukha Halkı Kayıp Türkler" adlı bölgesel filminininden, Monqolustan, 2012.
9. Pakman B. Türk halkı Dukhalar. <http://www.tehlikedekidiller.com>.
10. Ragagnin Elizabeth. The Dukhas of Northern Mongolia: Turkic Languages 4, 276-277. (Articolo su rivista A'Not Lost" Turkophone People. (Kuzey Moğolistan Duhaları: kayıp olmayan' türkofon bir halk. Tehlikedeki Diller Dergisi, 2012/ 1,85-101 (online:<http://dergi.tehlikedekidiller.com/>).
11. Şagdarsüren Ts.: "Mongolın Tsaatan Böögiin Tuxai", Aman Zoxiol Sudlal / Studia Folclorica, Tomus VIII, Fasc. 6, Ulaanbatar, 1974: 74-93. <http://www.tehlikedeki diller.com>.
12. Серен П.С. «Обычаи тувинцев в Монголии» под редакцией А. К. Делгер-оола. ОАО, «Тываполиграф», 2000 г.; Yenə də onun: «Обычаи цэнгэльскийких тувинцев в Монголии» (материалы языка и культуры), 1-ое изд., 2006 г.; Yenə də onun: «Обряды кобдоских тувинцев Монголии» (материалы языка и культуры), 2-ое изд., 2013 г.; Yenə də onun: «Обряды и обычаи цаган-нуурских тувинцев Монголии» (материалы языка и культуры), 3-ое изд., 2014 г.
13. Монгуш М.В. Тувинцы в Китае (Историко-этнографический очерк).- Кызыл: Изд-во ИПК «Эне созу», 1997. -87с.; Yenə onun: Тувинцы Монголии и Китая. Этнодисперсные группы (история и современность), Новосибирск: Наука, 2002. - 126с.; Yenə onun: Один народ: три судьбы. Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте. -Осака: Национальный музей этнологии, 2010.